

Вадим Менжулін

БІОГРАФІЧНА ФІЛОСОФІЯ І ФІЛОСОФІЧНА БІОГРАФІСТИКА У ТВОРЧОСТІ ФІЛОСОФА- ПИСЬМЕННИКА (ВИПАДОК Ж.-П. САРТРА)

1. Філософія як біографія

Одним із найяскравіших прикладів глибокого взаємозв'язку між філософією та літературою може слугувати творчість видатного французького мислителя ХХ ст. Ж.-П. Сартра. Майже всі основні форми творчої активності Сартра (зокрема філософія, художня література та публіцистика) утворюють нерозривну єдність, великою мірою центровану навколо особистості – як його власної, так і особистості взагалі. Відповідно, в його спадщині величезну роль відіграють біографічні й автобіографічні складові. Це проявилось, зокрема, у тому, що одним із предметів, що з ним Сартр активно працював і як філософ, і як літератор, був займенник «я». Загалом філософія, на відміну від літератури, досить рідко практикує висловлювання від першої особи однини, особливо для передачі особистих думок окремого індивіда, адже у філософії значно частіше йдеться про мислення як таке, свідомість як таку. Те, що «трюки» з «я», які сучасний французький дослідник Б. Клеман знаходить у романі Сартра «Нудота» і його автобіографічному есе «Слова», належать до «самої серцевини *поетики* (курсив наш. – В. М.) Сартра»¹, і те, що загалом Сартр як *письменник* вирізнявся «непохитною волею до самосвідомості, до справжньої присутності у своєму письмі»², жодного подиву не викликає. Однак більш несподіваним є те, що займенник першої особи однини функціонує аналогічним

¹ Клеман Б. Мыслить, мыслить свою жизнь, свою жизнь описывать / Б. Клеман // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / сост. и пер. с фр. С. А. Фокина. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 26.

² Фокин С. А. Предисловие / С. А. Фокин // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / Сост. и пер. с фр. С. А. Фокина. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 10.

чином і в суто філософських текстах Сартра. Як показує Клеман, у праці «Уявне» зустрічаються обидва варіанти «я» – як філософське (безособистісне, концептуальне), так і особисте, причому друге не суперечить першому¹. Ті самі роздвоєння та переходи наявні і в трактаті «Буття і ніщо», де можна зустріти як абстрактне, знеособлене «я» філософії, так і вкорінене у житті, біографічно зумовлене індивідуальне «я» самого філософа². Клеман називає таку практику «філософією з ризиком автобіографії»³.

Справді, ризик суб'єктивізації філософії за таких умов, принаймні на перший погляд, зростає. Це побоювання посилюється тим фактом, що змолоду Сартр бачив себе насамперед письменником, тоді як філософія цікавила його лише як засіб, що може допомогти при описі психологічних реакцій героїв художніх творів⁴, а в зрілому віці «особистості реальні займали Сартра дедалі більше, набуваючи першочергового значення для його способу осмислення світу»⁵. Загалом упродовж життя Сартр не раз і цілком свідомо ставив свою філософію під загрозу бути визнаною «всього лише літературою». Згадаймо, наприклад, його заяву в «Словах» про те, що, вподобавши з дитинства пригодницьке читиво, він залишився вірним цій звичці й тоді, коли серйозному філософу належало б читати зовсім інше: «...ще й донині я з більшим задоволенням читаю “Чорну серію”, аніж Вітгенштайна»⁶.

Визнаючи «ризикованість» як цих переважень у читанні, так і вже згаданих «трюків» з «я», хотілось би звернути увагу на дві речі. По-перше, сам Вітгенштайн, порівнюючи славетний філософський журнал “Mind” із популярними журналами видавництва “Street & Smith”, де друкувалися детективи, надавав однозначну перевагу останнім⁷. По-друге, варта уваги думка Клемана про те, що активне заглиблення у філософські розмисли особистісного виміру не є ані

¹ Клеман Б. Мыслить, мыслить свою жизнь, свою жизнь описывать. – С. 27.

² Там само. – С. 29.

³ Там само. – С. 23.

⁴ Фокин С. Л. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники / С. Л. Фокин // Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940) / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. О. Волчек и С. Фокина. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 764.

⁵ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век / Л. Г. Андреев. – М.: Гелес, 2004. – С. 11.

⁶ Сартр Ж.-П. Слова // Нудота. Мур. Слова / Ж.-П. Сартр ; пер. з фр. В. Борсука та О. Жупанського ; післям. Н. Білоцерківцев. – К. : Основи, 1993. – С. 366–367.

⁷ Малкольм Н. Людвиг Витгенштейн : Воспоминания / Н. Малкольм ; пер. М. Дмитриховской // Людвиг Витгенштейн : человек и мыслитель : / пер. с англ. ; сост. и заключит. ст. В. П. Руднева. – М. : Прогресс ; СПб. : Культура, 1993. – С. 42–43.

новацією Сартра, ані девальвацією філософії. До подвійного використання займенника «я» задовго до Сартра вдавався, приміром, і такий поважний філософ, як Декарт (згадаємо його «Міркування про метод»). Згідно з Клеманом, об'єднання двох видів «я» у філософських працях (як у Декарта, так і у Сартра) має на меті продемонструвати рішуче залучення окремої особистості до пошуків того, що цікавить філософію *як таку*, тобто загальнозначущого¹. Що ж стосується *історії* філософії, то ігнорування фактів виявлення особистості Сартра в його філософуванні є абсолютно неможливим, адже з певних пір він сам відкрито називав своє філософування ангажованим.

З точки зору філософської біографістики в цілому (тобто не тільки стосовно Сартра, а й інших мислителів) принциповим є його твердження про те, що ангажованість слід шукати не в тому чи тому тексті, а лише на рівні усїєї особистості автора². Відповідно, розуміння Сартрової концепції ангажованості філософії (так само як, скажімо, і його міркувань щодо ситуації або свободи) неможливе без урахування обставин, в яких він творив. Наприклад, багато дослідників підтримують тезу, за якою бути ангажованим, брати на себе весь тягар ситуації і при цьому відчувати себе приреченим бути вільним Сартра змусила Друга світова війна і, зокрема, досвід перебування у німецькому концтаборі³. Аналіз відповідних біографічних матеріалів посилює та розширює цю тезу. Так, скажімо, в одному з листів до С. де Бовуар Сартр зазначав, що філософія, розробкою якої він займався у перші роки війни, захищала його від меланхолії, породженої саме війною, а також наголошував, що в цій новій системі поглядів (згодом викладеній у трактаті «Буття і ніщо») йшлося не про підведення власного життя під певну філософію чи, навпаки, – певної філософії під власне життя, а про демонстрацію їх абсолютної нерозривності⁴. Як наголошує сучасний російський дослідник С. Фокин, Сартр таким чином намагався «відрізнити нову конфігурацію філософії і від “педантизму”, себто підпорядкування живого життя абстрактній

¹ Клеман Б. Мыслить, мыслить свою жизнь, свою жизнь описывать. – С. 22.

² Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество / Э. П. Юровская. – СПб. : ИД Петрополис, 2006. – С. 71.

³ Див., напр.: Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 100–101; Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 41.

⁴ Див.: Фокин С. А. Философ и его Фавн : Ж.-П. Сартр и Ж. Батай / С. Л. Фокин // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / сост. и пер. с фр. С. Л. Фокина. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С. 151.

ідеї, і від “моралізму”, себто підпорядкування ідеї завданню виправдання життя»¹. Про те, що Сартрове розуміння співвідношення життя філософа та його ідей є далеким від спрощень, характерних для «педаантизму» й «моралізму», свідчить, наприклад, його глузливе ставлення до спроб дискредитувати скептицизм Монтеня простим посиланням на те, що цей філософ був переляканий епідемією чуми, або спростувати гуманізм Руссо тим фактом, що останній віддав своїх дітей до притулку².

Так, визнання глибокої ангажованості та фундаментальної життєвості власної філософії, її нерозривної єдності із власною історичною ситуацією вело Сартра до розриву зі звичним образом «університетського філософа». Однак і в цьому плані він не був ані абсолютним новатором, ані відступником від ідеалів філософії. Радше навпаки: як у попередні часи Сократ, Шопенгауер або Ніцше, Сартр своєю «нецеховою філософією» зробив значно більше для професійної філософії, ніж численні представники «цеху». На думку Фокіна, яскравим, ба більше – історично значущим віддзеркаленням цієї діалектики «філософа-в-цеху» та «філософа-на-людях» може слугувати такий далеко не лише біографічний феномен, як взаємини Сартра з Ж. Батаєм, адже «тільки на перший погляд ця історія належить приватному життю двох мислителів. Насправді вона стосується того, що можна назвати *загальною економікою французької філософії середини ХХ століття*», яка відрізнялася «досить щільною та досить складною взаємодією та взаємопротидією інституціональної та позаінституціональної філософії»³.

На думку цього ж дослідника, численні автобіографічні замітки, які можна знайти у щоденниках і листах Сартра перших років війни, відображують інтимний, особистісний підтекст багатьох розмислів, уміщених у «Бутті і ніщо»⁴. Так, за Фокіним, щоб ліпше зрозуміти дивні міркування про «непристойність жіночого статевого органу», що містяться на останніх сторінках трактату Сартра⁵, треба врахувати його власне специфічне ставлення до жінок, сліди якого бачимо в його приватних записах часів підготовки до написання «Буття і ніщо» (йдеться про наявні в його щоденниках міркування

¹ Там само. – С. 152.

² Див.: Сартр Ж.-П. Что такое литература? // Ситуации : сборник (Антология литературно-эстетической мысли) / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. ; предисл. С. Великовско-го. – М. : Ладомир, 1998. – С. 39–40.

³ Фокин С. А. Философ и его Фавн : Ж.-П. Сартр и Ж. Батай. – С. 150.

⁴ Там само. – С. 153.

⁵ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо : Нарис феноменологічної онтології / Ж.-П. Сартр ; пер. з фр. В. Лях, П. Тарашук. – К. : Основи, 2001. – С. 829.

про те, що заради збереження абсолютної чистоти свідомості філософ мусить не віддаватися своїм почуттям і, відповідно, уникати жінок) ¹. Ще один приклад необхідності врахувати біографічні обставини написання тих чи тих текстів філософа можна взяти з останніх років життя Сартра. У квітні 1980 р. були опубліковані його бесіди з молодим французьким маоїстом П. Віктором, де «положення були погано сформульовані і, головне, йшли врозріз із тим, що Сартр сповідував раніше» ². Зрозуміти цей текст можна лише тоді, коли взяти до уваги, що він був опублікований за два місяці до смерті Сартра, а самі бесіди велися тоді, коли він уже тяжко хворів і не міг особисто редагувати записи, однак, усупереч рішучим протестам з боку С. де Бовуар, наполіг на їх оприлюдненні. До речі, що стосується самої де Бовуар, то її концепції також великою мірою віддзеркалювали її особистий досвід, а її досвід – концепції, якими вона захоплювалася. Як зазначає сучасна американська дослідниця, де Бовуар «скористалася філософіями екзистенціалізму та феноменології, так само як і політикою фемінізму, задля створення власного праксису життя та написання свого жіночого життя. Привласнюючи та приймаючи свою суб'єктивність через акт автобіографічного письма, вона створювала (та перетворювала наново) свою свободу, описуючи конкретні форми, яких вона набувала» ³.

2. Біографія як філософія

На тлі досить широкого й активного обговорення особистого біографічного та автобіографічного контексту філософії Сартра дещо блідне інша, близька до цього й не менш важлива, тема, а саме: *Сартр як біограф* інших постатей. Утім, коли згадати основні постулати його філософії, то виявиться, що перехід від першої теми до другої та їх щільне взаємосполучення були просто неминучими, адже, за Сартром, досягнення свободи немислиме без пізнання людиною самої себе, однак інтерес до себе може і має реалізовуватися лише через інтерес до іншого. Окрім того, як зауважує автор «Буття і ніщо», коли людина помирає, тільки спогад іншого

¹ Фокин С. А. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 811–812.

² Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 122.

³ Pilardi J.-A. Simone de Beauvoir writing the self : Philosophy becomes autobiography / J.-A. Pilardi. – Westport, Connecticut ; London : Greenwood Press, 1999. – P. 125–126.

може їй «перешкодити скоцюрбитись у повноті в собі, обтявши всі зв'язки з теперішнім. Єдина характеристика мертвого життя – те, що це життя, охоронцем якого став інший»¹. Отже, можливість достовірного дослідження життя іншої людини стає одним з найфундаментальніших завдань філософії Сартра². Практична реалізація цих положень – одна з головних складових творчості Сартра. Достатньо просто переглянути написане ним (особливо у другій половині життя, тобто після Другої світової війни), щоб однозначно впевнитися: величезну частину його спадщини становлять тексти, що мають біографічне спрямування. Передовсім ідеться про його біографічні дослідження, присвячені чотирьом світилам французької літератури. Хронологічно першою була біографія Ш. Бодлера, видана 1947 р.³ У 1952 р. Сартр опублікував біографію Ж. Жене – «Святий Жене, комедіант і мученик»⁴. У ті самі роки він працював над біографією Малларме, однак ця книжка не була закінчена і вийшла лише посмертно⁵. Так само незавершеним залишилося і дослідження життя та творчості Г. Флобера, над яким Сартр працював упродовж кількох десятиліть і яке він узагалі розглядав як своє головне творіння. Навіть у незавершеному вигляді ця біографія становить собою грандіозний фоліант обсягом у більш як дві тисячі сторінок⁶.

Є чимало коментаторів, котрі вважають, що біографічний жанр мав для Сартра вторинне значення. Поширена також думка, згідно з якою у своїх біографічних творах Сартр просто застосовував і навіть вихолощував підходи й принципи, сформульовані та розроблені ним в інших працях. Однак, як показує Д. Коллінз, автор дослідження «Сартр як біограф», є підстави вважати, що сам мислитель дотримувався принципово іншої точки зору, а саме – трактував свої біографічні студії як своєрідний полігон, на якому проходили перевірку його різноманітні ідеї, зокрема й філософські. Те, що таким випробувальним майданчиком стала саме біографія, також абсолютно закономірно. Річ у тім, що, згідно з духом його власної

¹ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 735.

² Collins D. Sartre as biographer / D. Collins. – Cambridge, Massachusetts ; London, England : Harvard University Press, 1980. – P. 4.

³ Sartre J. P. Baudelaire ; précédé d'une note de Michel Leiris / J. P. Sartre. – Paris : Gallimard, 1947. – 223 p.

⁴ Sartre J. P. Saint Genet, comédien et martyr / J. P. Sartre. – Paris : Gallimard, 1952. – 578 p.

⁵ Sartre J. P. Mallarmé : la lucidité et sa face d'ombre / J. P. Sartre ; texte établi et annoté par Arlette Elkaim-Sartre. – Paris : Gallimard, 1986. – 170 p.

⁶ Sartre J. P. L'idiot de la famille : Gustave Flaubert de 1821–1857 / J. P. Sartre. – Paris : Gallimard, 1971. – 2136 p.

філософії, критерій системи ідей полягає в її здатності відтворити реальний світ, а ця здатність найліпше проявляється у випадку реконструкції життя історичного індивіда. «Таким чином філософська система підпорядковується інтересу до біографії, котрий сама породжує, оскільки саме біографія є тим, що в кінцевому підсумку визначає успіх або неспроможність системи. Замість того, щоб бути маргіналізацією (*bastardization*) філософії, біографія є її легітимацією»¹. На думку цього самого дослідника, в кожній із Сартрових біографій можна знайти вельми значущі пасажі, які завершують, прояснюють і коригують його суто філософські роздуми². В передмові до біографії Флобера Сартр сам прямо заявив, що ця праця є безпосереднім та абсолютно необхідним продовженням його суто концептуальних досліджень і присвячена розв'язанню глобального філософського питання про те, що можна знати сьогодні про людину. Сартр також припустив, що відповісти на це питання вдасться тільки в зосередженні на конкретному випадкові – такому, скажімо, як життя Гюстава Флобера³. Згідно з Д. Коллінзом, це зізнання стосовно зосередженості на питанні про *людину як таку* стосується не тільки «Ідіота в сім'ї», а й інших Сартрових біографій: в усіх них у контексті розгляду конкретної особистості «психологія, економіка, соціальна та культурна історія, політична філософія, естетика та онтологія об'єднуються в процесі створення етичної антропології»⁴.

З другого боку, зосередженість на індивіді, характерна для Сартрової антропології та його філософії в цілому, певною мірою конфліктувала з традиційним – універсалістським – образом філософії. Інтерес до індивіда значно природніше вписувався в іншу царину Сартрових інтересів – літературу. Тому, мабуть, не випадково, що свої перші серйозні роздуми стосовно біографічного жанру він виклав у художній формі, а саме – в романі «Нудота» (1938). Впродовж майже усього роману його головний герой Антуан Рокантен прагне написати біографію реальної історичної постаті – французького авантюриста-мандрівника XVIII–XIX ст. маркіза де Ролебона. Однак поступово Рокантен усвідомлює, що своє основне завдання – зрозуміти й об'єктивно відтворити життя героя, проникнути в його внутрішній світ – він виконати не в змозі: «не тому, що мені

¹ Collins D. Sartre as biographer. – P. 5.

² Ibid. – P. 6.

³ Сартр Ж.-П. Идиот в семье. Гюстав Флобер с 1821 до 1857 года / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. Е. Плеханова. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 7.

⁴ Collins D. Sartre as biographer. – P. 6.

бракує матеріалів – листів, коротких спогадів, таємних донесень, почасти з поліцейських архівів, у мене хоч греблю гати. Але їм явно бракує певності, ґрунтовності. Ні, вони не суперечать одне одному, але й не узгоджуються. Ніби йдеться про різних людей... Нема жодного проблеску з боку Ролебона. Ледачі й похмурі факти забарно розташовуються за тим ладом, що я їм хочу надати, і одразу ж стає видно, який він їм чужий. Таке враження, що всі мої висновки – плід моєї уяви»¹. Висловлена ще на початку «Нудоти» підозра Рокантена, що «герої будь-якого роману куди правдоподібніші і принаймні цікавіші» за героя його біографічного дослідження², набуває остаточної сили на останніх сторінках: тривалі зусилля воскресити реального маркіза де Ролебона не дають бажаних результатів, тому Рокантен вирішує припинити історико-біографічні розшуки і замість цього зайнятися суто художньою творчістю – написанням якоїсь, як він висловлюється, неймовірної історії, неправдоподібної пригоди³.

Отже, можна сказати, що загальне послання, яке несе «Нудота» стосовно біографії, полягає в тому, що остання є «декадентським, недоречним, виснажливим жанром, цілі якого недосяжні»⁴. Оскільки за чверть століття після написання «Нудоти» (в автобіографічному есе «Слова») Сартр зізнався, що в образі Рокантена він зображував самого себе («Я був Рокантенем»⁵), можемо також говорити про те, що провал цього біографічного експерименту з головним героєм роману розділив і його автор. Однак про остаточний вирок не йшлося. У творчості багатьох письменників наявні автобіографічні сюжети або мотиви, тобто зображення у художній формі певного досвіду, раніше пережитого автором у реальності. Багато подібних проєкцій бачимо і в художніх творах Сартра. Проте значно оригінальнішою є поява в автора такого досвіду, що його спочатку мав його герой. Ще нетривіальнішими є факти наслідування автором такого досвіду своїх героїв, який він сам як автор досить рішуче засудив. У зв'язку із вигаданим Рокантенем у реального Сартра таке трапилося принаймні двічі. Так, у вересні 1939 р. (тобто усього за кілька місяців після публікації роману), «потрапивши на війну, Сартр починає вести щоденник, хоча в “Нудоті” щоденник був за-

¹ Сартр Ж.-П. Нудота / Ж.-П. Сартр // Нудота. Мур. Слова / Ж.-П. Сартр ; пер. з фр. В. Борсука та О. Жупанського ; післям. Н. Білоцерківець. – К. : Основи, 1993. – С. 16.

² Там само. – С. 16.

³ Там само. – С. 182.

⁴ Collins D. Sartre as biographer. – P. 7.

⁵ Сартр Ж.-П. Слова. – С. 457.

таврований як негідний творчості літературний жанр»¹. За Фокіним, завдяки цій «зраді» ми отримали авантекст, що значно розширює можливості інтертекстуального аналізу, тобто істотно сприяє пошукам «смислових відносин як між текстами, створеними в різних жанрових режимах, так і між усією сукупністю текстів та авторською інстанцією»². Окрім того, внаслідок цього повторення «помилки» Рокантена з'явилося джерело, що має ключове значення у контексті осмислення інтелектуальної біографії самого Сартра. Дещо згодом автор «Нудоти» здійснив ще один акт заперечення власного заперечення, який мав велике значення не тільки в контексті його власної біографії, а й з точки зору біографічного жанру як такого. Як ми вже зазначали, невдовзі після війни він сам захопився біографічним письмом, тобто спробував зробити те, що раніше заборонив робити Рокантену з маркізом де Ролебоном, а саме – «надати життя, субстанцію та значення істоті, існування якої мало тепер лише історичний та документальний характер»³.

3. Негативні засади: спростувати і відмовитися

Чим можна пояснити таку непослідовність? На нашу думку, є підстави говорити принаймні про два мотиви. По-перше, потенційна готовність і реальна практика заперечення власних підходів та образів загалом узгоджується з такими засадничими поняттями філософії Сартра, як свобода та неантизація. Наприклад, сучасний французький дослідник Ф. Нудельман вважає, що Сартр постійно намагався стати *автором, творцем* свого часу, внаслідок чого в його біографії можна помітити велику кількість поворотів, розривів, революцій, про які він сам охоче розповідав своїм читачам. Не піддаючи сумніву того факту, що такі заяви мали під собою реальний ґрунт, цей же дослідник, утім, припускає, що Сартр навмисно виставляв напоказ та нерідко радикалізував власні трансформації з метою зробити їх більш рельєфними⁴. Однак,

¹ Фокин С. А. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 777.

² Там само. – С. 787.

³ Wilcocks R. The resurrectionist, or November in Le Havre / R. Wilcocks // Sartre alive / ed. by R. Aronson, A. van den Hoven. – Detroit : Wayne State University, 1991. – P. 241.

⁴ Нудельман Ф. Сартр – автор своего времени? / Ф. Нудельман // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / сост. и пер. с фр. С. А. Фокина. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – С. 65–67.

на нашу думку, у випадку із Сартровим ставленням до біографії як певного напрямку дослідження ця загальна готовність до альтеризації (тобто становлення іншим) підкріплювалася і більш конкретними пресупозиціями. Як нам здається, негачія біографічних занять Рокантена насправді не була запереченням біографістики як такої, а стосувалася специфічних підходів до біографічного письма, що домінували в попередні часи. Йдеться про різноспрямовані, але з точки зору духовної ситуації, в якій писалася «Нудота», рівною мірою застарілі підходи: «біографічний романтизм» і «біографічний позитивізм».

Зі щоденникових записів Сартра від вересня–грудня 1939 р. ми дізнаємося, що він тривалий час міркував про власну долю як поетапну реалізацію певного високого призначення. І тут зразками для наслідування йому у різні часи ставали Стендаль, Бодлер, Сократ, Спіноза, Кант, Шеллі, Байрон, Ліст, Вагнер. Так, скажімо, досвід Спінози (та певною мірою Канта) підштовхнув Сартра до гадки, згідно з якою філософу, якщо він хоче зробити власне життя прекрасним і, відповідно, стати мудрецем, треба об'єднати метафізику з мораллю і самому стати настільки моральним, щоб сягнути найвищої повноти буття і через це отримати змогу бути абсолютно самодостатнім, аж до радикального відокремлення від усіх інших людей¹. До певного часу власне дитинство здавалося Сартру схожим на дитинство Руссо або Баха: «хоч би що він робив, усе було значущою призивісткою»². Однак згодом Сартр зрозумів, що такі ідентифікації виникли у нього під впливом популярних книжок про видатних людей, автори яких намагалися не так розповісти про справжнє життя своїх героїв, як зробити їх якомога привабливішими³. Власний довід відкрив Сартру, що його тривалі намагання сягнути прекрасного життя шляхом наслідування досвіду великих людей виявилися марними спробами відтворити у реальності те, що насправді було лише романтичним міфом про велику людину. Йшлося про дуже ефектну, але нездійсненну *біографічну ілюзію*, яка полягає у вірі в те, що прожите життя схоже на оповідання⁴.

Як зауважує Сартр у цьому ж щоденнику, саме розчарування в біографістиці, яка штучно прикрашає життя заради перетворення його на предмет красивої оповіді, він намагався висловити в

¹ Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940) / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. О. Волчек и С. Фокина. – СПб. : Владимир Даль, 2002. – С. 313.

² Сартр Ж.-П. Слова. – С. 432.

³ Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940). – С. 21.

⁴ Там само. – С. 311.

«Нудоті»¹. Герой роману гостро усвідомлює, що життя людини йде в одному напрямку, а біограф розповідає про нього у зворотному, підтягуючи розрізнені події під задалегідь відомий фінал. Рокантен і сам би хотів представити власне життя таким чином, але розуміє, що це ілюзія: «Я теж хотів би, щоб моє життя ткалося з хвилин, що пов'язані й узгоджені одна з одною, як у спогадах. Але це однаково, що намагались упіймати час за хвоста»². У «Словах» Сартр кілька разів повертається до цієї теми і, зокрема, наполягає на тому, що від розгляду біографії у світлі результатів, котрі герой був не в змозі передбачити, неминуче створюється міраж³. Окрім того, Сартр детально аналізує, яким чином він сам став жертвою цього міражу. Безпосереднім «винуватцем» оголошується дід Карл Швайцер, який виховував онука Жана-Поля в ілюзії ретроспективності, однак подальший досвід і набуті знання переконують останнього, що головною причиною цього хибного погляду були культурні стандарти епохи, адже «в ту добу служителі культури його маскували, підживляючи ним свій ідеалізм», від чого складалося враження, що, «коли велика думка хоче з'явитися на світ Божий, вона назирає собі в утробі жінки велику людину, котра й буде її провісником; вона вибирає їй умови життя, середовище, точно дозує розуміння й обмеженість близьких, регламентує її освіченість, піддає необхідним випробуванням, легенькими доторками виліплює її невірнорважений характер і владно скеровує поривання, аж доки цей об'єкт невсипущих турбот розродиться нею»⁴.

Що стосується біографічного позитивізму, то розчарування в ньому, коли таке взагалі існувало, відбулося ще раніше. Так думати дають змогу дослідження Е. Юровської, яка в одній зі своїх статей прямо називає Сартра «противником “біографічного позитивізму”»⁵, а в іншій – доповнює це твердження цікавим фактом з його біографії. Ще будучи студентом, Сартр багато грав у самодіяльному студентському театрі Еколь Нормаль, причому особливо йому вдавалася пародія на директора цього навчального закладу – відомого французького літературознавця тих часів Лансона. На думку Юров-

¹ Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940). – С. 310.

² Сартр Ж.-П. Нудота. – С. 43.

³ Сартр Ж.-П. Слова. – С. 430.

⁴ Там само. – С. 430–431.

⁵ Юровская Э. П. Воспоминания и размышления о моей встрече с Ж.-П. Сартром (август 1966 года) / Э. П. Юровская // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / сост. и пер. с фр. С. Л. Фокина. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 16.

ської, ця роль викликала у Сартра особливе натхнення тому, що він пародіював Лансона не стільки як адміністратора, скільки як представника французької школи, яку він називав «біографічним позитивізмом»¹. З певного часу мода на некритичне – агресивно-позитивістське – використання біографічного матеріалу стала тісно асоціюватися саме з іменем Лансона. Щоправда, як зазначає сучасна українська дослідниця, таке сприйняття діяльності Лансона є дещо поверховим, адже ознайомлення з його поглядами² свідчить про те, що вони мають небагато спільного з тим, що прийнято називати «лансонізмом»³. Однак для нас тут важливіше те, що антилансонізм Сартра (навіть якщо сам Лансон на нього і не заслуговував повною мірою) був відображенням доречнішої настанови – антипозитивізму.

Окрім того, для нас принципово, що антипозитивістська налаштованість, хоча би вона й сформувалася у Сартра задовго до написання «Нудоти», і розчарування в біографічному романтизмі, відображене безпосередньо на сторінках роману, мали щодо його біографічної активності не тільки руйнівні потенціали. Формуванню уявлень про можливість іншої, більш плідної біографістики сприяло ознайомлення Сартра з цілою низкою різноманітних і потужних філософських альтернатив як романтизму, так і позитивізму, що плідно розвивалися за його часів. У тих самих щоденниках, де міститься розповідь про крах біографічної ілюзії, Сартр зізнався, що в довоєнні часи, відчуваючи глибоке невдоволення власним життям, він хотів проаналізувати його за допомогою психоаналізу, феноменологічної психології та марксистської соціології⁴. На думку Фокіна, таким чином був сформульований «ледь не перший задум політичної автобіографії Сартра»⁵. Однак, з нашої точки зору, важливо і те, що оптика, за допомогою якої Сартр збирався придивитися до себе, була спроектована ним також і на інших. Нижче ми спробуємо розглянути, як Сартр використав певні філософські програми у біографічних дослідженнях. Виявляється, що його біографічний підхід є досить складносурядним

¹ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 15–16.

² Див.: Лансон Г. Метод в истории литературы / Г. Лансон ; пер. с фр. М. Гершензона. – М. : Мир, 1911. – 76 с.

³ Голубович И. В. Биография : ситуэт на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании) : моногр. / И. В. Голубович. – Одесса : Фридман А. С., 2008. – С. 4.

⁴ Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940). – С. 78.

⁵ Фокин С. А. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 802.

продуктом і має на собі відбитки рецепції, критики та переосмислення майже всіх провідних напрямів філософії ХІХ–ХХ ст. – не тільки вже згаданих і тих, до яких тією чи іншою мірою належав він сам (романтизм, позитивізм, психоаналіз, феноменологія, екзистенціалізм, марксизм), а й таких, як структуралізм і постструктуралізм, гегельянство і навіть інтуїтивізм.

4. Позитивні засади: запозичити й переосмислити

Ситуація, в якій у Сартра зародився інтерес до феноменології Гуссерля, вже сама по собі є дуже виразним і символічним біографічним фактом: він почув про неї вперше в одному з паризьких кафе від Р. Арона, котрий щойно повернувся з Німеччини і вразив свого колишнього однокурсника новиною, що там існує філософська школа, яка навіть про такі життєві речі, як, скажімо, коктейль, здатна говорити по-філософськи¹. На суто концептуальному рівні для нас украй важливим є той факт, що в Гуссерлевій феноменології Сартра вельми зацікавила теорія інтенціональності. Оскільки свідомість визнається інтенціональною, тобто свідомістю чогось, феноменологічний метод потребує передовсім опису того, як у свідомості з'являються об'єкти реального світу. У цьому зв'язку автор дослідження «Сартр як біограф» висловлює думку, що має велике значення з точки зору пошуків філософських засад біографістики (не тільки специфічно Сартрової, а й біографістики як такої): «Твердження феноменолога, згідно з яким неможливо говорити про свідомість поза її реальним контекстом, певною мірою відповідальне за ідіографічний характер думки Сартра, її фокус на індивідуальному, особливому, неповторному»². У Сартровому проекті феноменологічної онтології, викладеному в трактаті «Буття і ніщо» (1943), завдяки принципу інтенціональності світ інертних речей («буття-в-собі») та світ абсолютної спонтанності свідомості («буття-для-себе») об'єднуються в мисленнево-дієвому світі «буття-для-іншого». У філософській біографістиці аналогом «буття-для-себе» може вважатися чисте філософське мислення як таке, тоді як «буття-в-собі» можна порівняти з різноманітними обставинами, за яких здійснюється філософування – як зовнішніми (соціально-історичними), так і внутрішніми (психофізіологічними). Якщо біограф зорієнтований

¹ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 19.

² Collins D. Sartre as biographer. – P. 12.

тільки на обставини філософування, він так чи так вдається до соціального, психологічного або фізіологічного редукціонізму, тоді як орієнтація на саме лишень філософування призводить до не менш обмеженого панлогізму. Сартрова рецепція головних феноменологічних новацій – принципу інтенціональності та поняття феномену – робить таке протиставлення неможливим. Окрім того, принцип інтенціональності резонував із Сартровою особистою відразу до розмов про «внутрішній світ» людини ¹, а також пояснював на концептуальному рівні, чому спроба Рокантена відтворити «внутрішній світ» маркиза де Ролебона (див. вище) була приречена на провал.

Якщо розвивати аналогію між феноменологією та філософською біографістикою, можна також припустити, що компартименталізм (тобто відокремлення актів філософського мислення від умов, за яких ці акти здійснюються) вельми подібний на дофеноменологічне розділення речей і свідомості на кшталт картезіанського дуалізму. До речі, саме в рамках феноменологічної традиції згодом розпочалася розробка біографічного підходу в такій близькій до математики дисципліні, як соціологія ², а, скажімо, один з російських феноменологів та рішучих прихильників розуміння філософії як надособистісного знання Г. Шпет все ж таки визнавав, що її не варто уподібнювати точним наукам, і пропонував замість цього оцінити її оригінальність й одиничність, що проявляються в діалозі та життєвій дії ³. Спираючись на цю та інші подібні думки Шпета, сучасна дослідниця його спадщини дійшла висновку, що його філософські пошуки були «цілісною єдністю екзистенційних устремлень і науково-філософського професіоналізму», причому «саме цей синтез робить Шпета своєрідним і дає йому змогу бути актуальним сьогодні» ⁴. Разом з тим перебільшувати валідність аналогії між феноменологією та біографістикою не варто. Межі обґрунтування останньої за рахунок першої (особливо в її гуссерлівському варіанті) продемонстрував сам Сартр, радикалізуючи у своєму есе «Трансцендентність Его» тип редукціонізму, притаманний самій феноменології. На думку Сартра, феноменолог, коли він намагається здійснити досконалу редукцію, зобов'язаний говорити не «Я усвідомлює

¹ Див.: Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 25–26.

² Див., напр.: Бергер П.-Л. Социология : биографический подход / П.-Л. Бергер, Б. Бергер ; пер. В. Ф. Анурина // Личностно-ориентированная социология / П.-Л. Бергер, Б. Бергер, Р. Колинз. – М. : Академический проект, 2004. – С. 23–396.

³ Див.: Щедрина Т. Г. «Я пишу как эхо другого...» : Очерки интеллектуальной биографии Густава Шпета / Т. Г. Щедрина. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – С. 83.

⁴ Там само. – С. 9.

цей стілець», а «Відбувається усвідомлення цього стільця». Як значає С. Фокин, «таким чином, у ранній філософії Сартра намічається проект деперсоналізації, десуб'єктивізації свідомості, що відіграє визначальну роль у його більш пізніх літературних, філософських і політичних шуканнях»¹.

Про роль таких тенденцій у більш пізніх біографічних шуканнях Сартра ми говоритимемо нижче, а зараз хотілося б звернути увагу на ті тенденції у межах феноменологічної традиції, які, навпаки, радикалізували у Сартра протилежні – персоналістичні, суб'єктивні, індивідуалістські – настрої. Йтиметься про його рецепцію ідей найвідомішого з послідовників Гуссерля – М. Гайдеггера. Обставини, за яких відбулося це нове захоплення, так само, як і у випадку з вченням Гуссерля, знов-таки, мали дуже життєвий характер. У щоденникових записах перших місяців 1940 р. Сартр розповідає про те, що тривоги передвоєнних часів поступово підштовхували його до пошуків такої філософії, яка, на відміну від Гуссерлевої, «була б не тільки спогляданням, а й певною мудрістю, героїзмом, святістю, чим завгодно, лише б це допомогло мені вистояти». Сартр відчував себе схожим на давніх афінян, які після смерті Александра Македонського «відвернулися від Аристотелевого вчення, щоб засвоїти більш варварські, але більш “всеосяжні” вчення стоїків та епікурейців, які вчили їх *жити*»². Принципово у цьому випадку те, що, ставши на шлях пошуків єдності філософії та життя, Сартр мав на увазі головним чином життя конкретного індивіда³, тоді як феноменологія Гуссерля «мала на увазі людину як таку, свідомість як таку, поза індивідуальною реалізацією загального»⁴.

Однак наскільки цей поворот інтересів самого Сартра збігався із поворотом, що його здійснив Гайдеггер відносно Гуссерля? Сартр був упевнений, що дуже сильно, оскільки сприйняв основне послання автора «Буття і часу» як тезу про те, що суть буття може бути розкрита лише через людське буття, адже замислюватися стосовно буття як такого здатна лише людина⁵. Добре відомо, що в такій інтерпретації Гайдеггера велику роль відіграла епохальна «помилка у перекладі». А. Корбен, автор перших французьких перекла-

¹ Фокин С. Л. Автопортрет філософа на фоні війни : Жан-Поль Сартр і його днівники. – С. 767.

² Сартр Ж.-П. Днівники странної війни (серпень 1939 – березень 1940). – С. 458.

³ Фокин С. Л. Автопортрет філософа на фоні війни : Жан-Поль Сартр і його днівники. – С. 790.

⁴ Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 56.

⁵ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 21.

дів Гайдеггера, що з'явилися у 1930-ті роки, передав ключовий термін його філософії ("Dasein") за допомогою словосполучення «людська реальність», тоді як у самого Гайдеггера йшлося про менш чітко асоційоване з людиною «тут-буття». Корбенів переклад цілком задовольняв Сартра, оскільки людина його особисто цікавила більше, ніж буття. Згодом Ж. Деррида назвав таку рецепцію «страшним безглуздя з незліченними наслідками», однак, як нам здається, значно точніше оцінив ситуацію Ж. Іпполіт, який назвав її «геніальним непорозумінням»¹. Оскільки історія філософії сповнена різноманітних термінологічних непорозумінь, деякі з котрих інакше як геніальними не назвеш (узяти хоча би деякі з тих, що виникли у самого Гайдеггера з Гуссерлем), ми вважаємо, що Сартрова гуманізація вчення Гайдеггера заслуговує великої уваги.

З того факту, що Сартр неточно витлумачив Гайдеггера, зовсім не випливає, що ті уявлення, які виникли внаслідок цього витлумачення, були абсолютно безпідставні, безперспективні або ідіосинкразичні. На нашу думку, здійснена Гайдеггером екзистенціалізація феноменології, хотів він того чи ні, радикалізувала питання не тільки про буття як таке, а й про буття того єдиного сущого, яке здатне замислюватися про буття, тобто про людину. Окрім того, Сартр мав певні підстави твердити, що поява та підхоплення Корбенової версії поняття "Dasein" резонували з життєвою ситуацією, в якій опинився не він один, а поважна група молодих французьких інтелектуалів: «Це для нас Корбен зробив свій переклад», «я сам з власної волі (серед багатьох інших) увійшов до складу цієї аудиторії, яка очікувала перекладу, і в цьому я живився зі своєю ситуацією, своїм поколінням та своєю епохою»².

Відомо, що, коли мова напряду заходила про роль індивідуально-біографічних чинників в історії філософії, Гайдеггер висловлювався вкрай антибіографічно. Що ж стосується Сартра, то він навряд чи сприймав ці висловлювання всерйоз. Так, скажімо, у своєму есе «Що таке література?», буцімто іронізуючи над Гайдеггеровими надто наполегливими заявами про свою абсолютну байдужість до персонального виміру філософування, Сартр вирішив персонально з ним пов'язати думку, яку насправді міг би висловити будь-хто: висловлюючи абсолютно тривіальну думку про те, що найкращий спосіб пізнати молоток – почати ним гатити, Сартр вирішив

¹ Див.: Фокин С. Л. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 771–772.

² Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940). – С. 459.

за необхідне додати, що так говорив Гайдеггер¹. Як свідчить Сартрів щоденник, він був не тільки цілком свідомий того, що його інтерес до Гайдеггера зумовлений біографічними обставинами, а й припускав, що філософія самого Гайдеггера – плід потрапляння її автора в дещо схожий біографічний контекст. Порівнюючи ситуацію, в якій він опинився з початком Другої світової війни, із тією, в якій перебував Гайдеггер на момент формування свого вчення, Сартр, зокрема, писав: «Я не хочу тим самим сказати, що в той момент обставини нашого існування були однаковими. Але правда полягає в тому, що є певний історичний збіг між нашою ситуацією та його ситуацією. І та, і та є наслідком війни 14-го року, вони на цьому тримаються. Таким чином я можу прийняти це прийняття своєї долі німця в злиденній повоєнній Німеччині, щоб навчитися приймати свою долю француза у Франції 40-го року»².

Зрозуміло, що М. Гайдеггер навряд чи погодився б з таким підходом до власного філософування. Однак Сартрова позиція щодо ролі індивіда та його висока оцінка статусу біографії відмежовувала його не тільки від таких попередників, як Гайдеггер або, скажімо, Гуссерль. В останні десятиліття життя його культ індивідуальності зустрів жорсткий опір і з боку таких молодших сучасників, як, скажімо, Фуко або Барт, котрі в парі «автор – текст» надавали явну перевагу другій складовій і покладали величезні сподівання на універсальні структури, які відкриваються внаслідок «лінгвістичного повороту». Не можна сказати, що Сартр повністю зігнував моду на суто текстуальний або дискурсивний аналіз, сформовану під впливом структуралізму та постструктуралізму. Наприклад, працюючи над книжкою про Флобера, він намагався «шукати справжні пружини [його] творчості не у фактах біографії, а в його творах»³, мотивуючи це тим, що порівняно з життям письменника його творчість становить більш повну та цілісну об'єктивацію його особистості. Будучи вкоріненим у житті творця, твір, на думку Сартра, отримує своє тотальне пояснення лише в самому собі і завдяки цьому сам стає гіпотезою, методом або провідною ниткою до розуміння біографії того, хто його створив. Разом з тим, всупереч багатьом своїм сучасникам, Сартр наголошував і на тому, що результати такого дослідження є досить мізерними і ніколи не розкривають усіх

¹ Сартр Ж.-П. Что такое литература? – С. 198.

² Сартр Ж.-П. Дневники странной войны (сентябрь 1939 – март 1940). – С. 460–461.

³ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 87.

таємниць біографії. Тотальне пояснення останньої можливе лише через вивчення життя¹.

Детальний розгляд питання про те, яким чином Сартрові уявлення стосовно біографії корелювали або, навпаки, дисонували з тими чи тими філософськими ідеями або традиціями, показує, що, «хоча існує традиція починати відлік формотворчих впливів на Сартра із впливу Гуссерля, вивчення Сартра-як-біографа мусить врахувати вплив Бергсона, який існував ще до Гуссерля»². За Д. Коллінзом, усвідомлення Рокантенем того, що у випадку з психологією людини абстрактні психологічні ярилки є абсолютно недоречними, має явний бергсоніанський відтінок. Розмірковуючи про двох другорядних персонажів роману, герой «Нудоти» піддає в'їдливій критиці звичку носіїв «професійного знання про людську душу» бачити в кожному індивіді не його специфіку, а лише маніфестацію якогось загального принципу або поняття: «...лікар Роже немало здибував таких, як він [пан Ахіль], і навіть може розказати Ахілеві життя кожного з них і те, як воно скінчилося. Пан Ахіль для нього – один з тих випадків, що легко підпадає під загальне визначення. Як хочеться крикнути йому, що його дурять, що він лє воду на млин цих чваньків. Хто вони, зрештою, ці професіонали досвіду?»³. Але й сам Рокантен, пишучи біографію Ролебона, вдається до того, що Бергсон називав аналітичним, або асоціативним мисленням, тобто намагається реконструювати особистість ззовні – шляхом зіставлення окремих елементів її біографії (тих самих «матеріалів» і «ледачих й похмурих фактів», яких у Рокантена було багато, однак з яких не струменіло «жодного проблиску з боку Ролебона») та підведення їх під певні абстрактні категорії, ігноруючи при цьому сутнісну єдність суб'єкта. У «Бутті і ніщо» Сартр сформулював цю проблему у формі категоричної заборони: «...свобода і свідомість іншого... не можуть бути категоріями, які б слугували для уніфікації моїх уявлень»⁴. Однак у Бергсона він міг почерпнути й підказку, як вийти з цієї ситуації, адже той рекомендував схоплювати єдність особистості не за допомогою аналізу або асоціації, а через інтуїцію або симпатію. Рокантен цією порадою не скористався, натомість це зробив сам Сартр. Згідно з Коллінзом, про це свідчить той факт, що

¹ Сартр Ж.-П. Проблемы метода / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. и примеч. В. П. Гайдамаки. – М. : Прогресс, 1993. – С. 175–177.

² Collins D. Sartre as biographer. – P. 10.

³ Сартр Ж.-П. Нудота. – С. 71.

⁴ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 392.

одна з програмних заяв, зроблених Сартром у біографії Жене, полягала в тому, що розуміти – означає симпатизувати ¹.

Інший американський дослідник звертає увагу на те, що в Сартровій біографії Жене відчутний вплив ще одного видатного філософа, адже герой цієї праці Сартра зазнає духовних метаморфоз, що відтворюють динаміку взаємин пана та раба в «Феноменології духу» Гегеля – «тексті, який Сартр бере за модель» ². Разом з тим фундаментальний панлогізм філософії Гегеля залишає не так багато простору для біографізму: Гегелева історія (і зокрема історія філософії) фактично обертається проти своїх протагоністів, її «хитрість» полягає в тому, що індивід стає лише більш або менш значним гвинтиком у грандіозному механізмі самоусвідомлення абсолютного духу; увага до біографії за таких умов стає або надлишковою, або й навіть шкідливою. У французькій філософії ХІХ ст. такі ідеї викликали досить сильний резонанс. Наприклад, впливовий французький гегельянець Віктор Кузен вважав, що індивід сам по собі є дрібним, малозначущим фактом, на осмислення якого у людства просто немає часу ³.

Важливі критичні зауваження Сартра щодо цього аспекту гегельянства, які є одночасно варіантами переходу від панлогізму до такого бачення історії, що не репресує індивіда та його біографії, можна знайти в «Бутті і ніщо». Сартр критикує Гегеля за те, що той розглядає окремі свідомості лише як моменти цілого, розчиняє плюральність у тотальності, а сам намагається дивитися на все з точки зору цієї тотальності, тобто істини й абсолюту ⁴. Однак, за Сартром, «жодна свідомість, навіть свідомість Бога, не може “бачити зворотний бік”, тобто сприйняти тотальність як таку» ⁵, і, відповідно, «жоден епістемологічний чи логічний оптимізм не зміг би припинити збурення множини свідомостей» ⁶. Гегель перейшов цю межу і фактично забув свою свідомість, але Сартр не збирається з цим миритися, адже «якщо Гегель себе забуває, то ми не можемо забувати Гегеля» ⁷. Таким чином, як нам здається, Сартр повертається до Гегеля-індивіда, який, хоч і на-

¹ Collins D. Sartre as biographer. – P. 10.

² Skakoon W. S. Romance and resentment : Saint Gene / W. S. Skakoon // Sartre alive / ed. by R. Aronson, A. van den Hoven. – Detroit : Wayne State University, 1991. – P. 279–280.

³ Collins D. Sartre as biographer. – P. 2.

⁴ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 353–354.

⁵ Там само. – С. 431.

⁶ Там само. – С. 355.

⁷ Там само. – С. 354.

магався говорити від імені абсолюту, робив це, оперуючи *власною* свідомістю, *власним* досвідом, перебуваючи у специфічній історичній ситуації, тобто маючи принципову для розуміння свого вчення власну біографію.

Схожа колізія щодо співвідношення цілого і часткового та, відповідно, універсально-історичного й індивідуально-біографічного спостерігалася й в оцінюванні Сартром ролі, яку має відігравати в біографічних дослідженнях методологія, що розвивалася в рамках такого відгалуження гегельянства, як марксизм. Спершу йшлося радше про радикальний антагонізм, адже за часів написання «Нудоти» та захоплення феноменологією (1930-ті роки) Сартр, оспівуючи автономність індивіда, рішуче заперечував будь-який соціальний детермінізм. Про це свідчить навіть цитата з Л.-Ф. Селіна, наведена Сартром як епіграф до роману: «Цей хлопець не має ніякої суспільної вартості, він просто індивід»¹. На відміну від носіїв класової свідомості, які мали чітку соціальну належність і наперед відоме історичне призначення, герої Сартрових творів тих часів жили в абсурдному світі і були абсолютно самотніми. У збірці новел «Мур» (1939) такі принципові компоненти марксистського аналізу, як історичні обставини, соціальні стосунки, середовище та й взагалі – весь зовнішній світ, подаються як абсолютно ворожі людині, оскільки вони обмежують свободу – фундаментальну передумову її буття. Однак згодом у ставленні Сартра до марксизму відбувся рішучий зсув. Принципово, що так само, як і у випадку з багатьма іншими теоріями, цей зсув мав не лише теоретичний, а й індивідуально-біографічний вимір. Після війни, особливо в 1950-ті роки, марксизм для Сартра – «не тільки ідея, не просто вчення, але модус вівенді, образ думки і навіть образ життя людини нового часу, що змушує теоретика бути практиком, змушує рахуватися не лише з життям ідей, а й з життям людей»².

Разом з тим Сартр не був би Сартром, якщо б не вдався до критики марксистів-догматиків, які, як він вважав, повністю розчинюють індивідуальне в соціальному. Так, скажімо, у вступі до «Критики діалектичного розуму» (1960) він визнає одним зі своїх принципових завдань сприяти наближенню того моменту, коли історичне знання остаточно дійде до безпосередніх творців історії – конкретних людей³. Вартий уваги і той факт, що одним з головних пунктів

¹ Сартр Ж.-П. Нудота. – С. 4.

² Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 272.

³ Сартр Ж.-П. Проблемы метода. – С. 111–112.

Сартрової критики догматичного марксизму була фатальна слабкість останнього в біографічній справі. У «Критиці діалектичного розуму» Сартр висловлює невдоволення тим, що марксистські біографічні дослідження, як правило, мають на меті довести, що, скажімо, Поль Валері був типовим дрібнобуржуазним інтелігентом або що реалізм Гюстава Флобера пов'язаний із соціально-політичною еволюцією дрібної буржуазії за часів Другої імперії. На думку Сартра, такі висновки нічого не варті, оскільки вони залишають без відповіді головне питання: чому Флобер та Валері зробили щось таке, що відрізняє їх не тільки від решти представників дрібної буржуазії, а й від решти людства? ¹. Сартр також заявив, що творчість письменника не можна виводити напряму із соціально-класових чинників, оминаючи його дитинство ².

Загалом Сартр дотримувався думки, що кожен аспект життя будь-якої людини завжди так чи так віддзеркалює її дитинство ³. У випадку з біографією видатної людини це положення набуває особливого значення: без урахування досвіду раннього дитинства біограф, образно кажучи, будує замок на піску, адже поза увагою залишається щось таке, що власне і робить біографію його героя відмінною від стандартних біографій пересічних людей, де індивідуальне повністю розчиняється в соціальному ⁴. Відмовитися від наміру якомога глибше досягнути дитячу передісторію героя справжнього біографа не можуть примусити навіть численні труднощі, що виникають на цьому шляху. За Сартром, попри традиційний брак прямої інформації про найперші роки життя героя (у випадку з Флобером ішлося про перші шість років), біограф мусить вишукувати та вичитувати їх сліди будь-де, не хехтуючи побічними ознаками, натяками, а також не боячись висувати гіпотези, які не мають стовідсоткових підтверджень, але дають змогу поєднати невідоме з відомим. За задумом Сартра, правдоподібність подібних гіпотез може встановлюватися поступово – мірою того, наскільки вони узгоджуватимуться з тим, що стане достеменно відомим у процесі дослідження всього життєвого шляху героя ⁵. Що ж стосується ймовірності досягнення фінальної узгодженості (не тільки між гіпотезами та фактами, а й власне між самими фактами, які нерідко видаються абсолютно різнорідними чи навіть супе-

¹ Див.: Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 334.

² Див., напр.: Сартр Ж.-П. Проблемы метода. – С. 79.

³ Сартр Ж.-П. Идиот в семье. Гюстав Флобер с 1821 до 1857 года. – С. 54.

⁴ Там само. – С. 53.

⁵ Там само. – С. 53–55.

речливими), то біографічний оптимізм Сартра базується на його впевненості, що будь-яка інформація, коли її поставити на належне місце, стає частиною певного цілого, яке надає бажаної однорідності усім своїм частинам ¹.

Значну роль дитинство героя відіграло і в Сартровій реконструкції біографії Жене. По-перше, в дитинстві цього письменника Сартр знайшов феноменологічний ключ, згідно з яким Жене був дитиною, яку переконали бути *Іншим як собою* ². По-друге, осягнення життя цього письменника Сартр запропонував розпочати із комплексів, що виникли у того в дитинстві. Здавалось би, йдеться про психоаналіз, однак у цьому випадку йшлося не про «фрейдистські» ³, а суто «марксистські комплекси», що сформувалися у Жене зовсім не внаслідок Едіпової ситуації, а через те, що він був незаконнонародженою дитиною та потерпав від жахливої бідності. Зближення марксизму з психоаналізом можна помітити в невеличкому есеї 1953 року, присвяченому творчій біографії Малларме, де Сартр говорить про бунтарський характер поета, сформований у ранньому віці. У наданому тут переліку первинних об'єктів протесту героя, крім суто марксистських можна помітити і таке, що більше нагадує фрейдизм, бо ж Малларме, за Сартром, бунтував не тільки проти суспільства або того факту, що він був сином та онуком чиновників, а й проти сім'ї в цілому, проти природи, а також проти «блідого шарпака», якого він бачив у дзеркалі ⁴. Загалом Сартр майже завжди ставив марксизм вище за фрейдизм. Наприклад, на початку 1970-х він стверджував, що боротьбу класів він вважає істинним відкриттям, тоді як у несвідоме, таким, яким його представляє Фрейд, він не вірить ⁵. Однак, критикуючи марксистів-догматиків за те, що вони цікавляться лише дорослим станом (коли людина стає реальним учасником соціально-класових процесів) і ігнорують при цьому досвід раннього дитинства, Сартр будував міст між марксизмом і психоаналізом ⁶.

¹ Там само. – С. 7.

² Див.: Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 240–241.

³ На думку автора цього тексту, найкоректнішою українською транслітерацією прізвища засновника психоаналізу є Фрейд. Розгорнута аргументація цієї тези міститься у статті: Менжулін В. І. Фрейд би заплакав / В. І. Менжулін // Критика. – Рік XIII, Число 7–8 (141–142) (Липень–Серпень, 2009). – С. 14–16.

⁴ Сартр Ж.-П. Малларме (1842–1898) / Ж.-П. Сартр // Ситуации : сборник (Антология литературно-эстетической мысли) / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. ; предисл. С. Великовского. – М. : Ладомир, 1998. – С. 353.

⁵ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 335.

⁶ Там само. – С. 338.

У ставленні Сартра до психоаналізу була своя біографічна драматургія, яка також заслуговує на увагу. Вперше зіткнувшись із психоаналізом ще у 1920-ті роки, Сартр поставився до нього з глибокою відразою¹. Швидше за все, йому здалося, що фрейдизм з його культом універсальних несвідомих комплексів обмежує самодостатність і самодіяльність не лише одного з його концептуальних символів віри (картезіанського *cogito*), а і його власної свідомості, тобто так високо поцінованої ним здатності постійно творити себе. Сліди цієї стурбованості можна знайти в автобіографічних «Словах», де Сартр кілька разів намагається показати, що він сам не дуже вписується у традиційні психоаналітичні схеми. Наприклад, замислюючись над питанням «Невже я Нарцис?», він миттєво це припущення відкидає: «Та ні ж бо: я надто заклопотаний тим, щоб чарувати інших, і забуваю про себе»². Окрім того, Сартр не тільки іронізує над фрейдистами, зазначаючи, що «...нагла батькова смерть нагородила мене *досить-таки кволим* (курсив наш. – В. М.) “Едіповим комплексом”», а й доволі відверто зображує, чому саме його індивідуальний випадок виявився своєрідним запереченням основних положень психоаналізу: «Мати цілковито належала мені, ніхто зі мною і не сперечався за безжурне право володіти нею; я, не відаючи, що таке насильство і ненависть, був позбавлений гіркого досвіду ревнощів. ...Супроти кого, супроти чого я мав бунтувати?»³. Однак, як вказує Фокін, коли у цих зізнаннях і була певна правдивість, то лише часткова, адже описана вище іділія миттєво зруйнувалася, щойно мати Сартра, якому виповнилося 12 років, вдруге вийшла заміж. Друга частина правди, про яку автор «Слів» волів промовчати, полягала в тому, що нелюбов з боку вітчима примусила його пізнати «інше життя – якщо й не пекельне, то вкрай тяжке, нестерпне, у протистоянні якому і складається його бійцівський, непоступливий характер»⁴.

Е. Юровська взагалі вважає, що наполегливе прагнення Сартра виходити за межі будь-яких зумовленостей, помітне і в цій його заочній суперечці з Фрейдом, саме було, якщо можна так висловитися, психоаналітично зумовленим. На її думку, постать рано померлого батька, саме тому, що вона видавалася маленькому Сартру майже нереальною, все ж таки мала глибокий вплив на подальшу

¹ Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 335.

² Сартр Ж.-П. Слова. – С. 346.

³ Там само. – С. 339.

⁴ Фокін С. А. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 761.

еволюцію поглядів цього «Едіпа-без-батька»: «Звідси і власний прихід у світ набував випадкового характеру, розростаючись у майбутній філософській антропології Сартра в положення про незаданість “смислу” приходу кожної людини у світ і потребу цей смисл знайти»¹. Юровська, щоправда, не звертає увагу на те, що таке бачення власних дитячих переживань Сартр представив уже в зрілому віці («Слова» написані в 1964 р.), тобто тоді, коли його філософська антропологія вже загалом сформувалася. Отже, можемо припустити, що не дитинство зумовило майбутню філософську позицію, а навпаки – наявна філософська позиція породила специфічне прочитання власного дитячого досвіду. Однак, на наш погляд, найбільш імовірно, що обидва чинники – дитинство та власні роздуми у зрілому віці – доповнювали одне одного. Відчуваючи залежність від певних психологічних передумов і намагаючись звільнитися від них, Сартр ішов до усвідомлення того, що принаймні певним чином їх треба враховувати.

Своєрідне передчуття необхідності використання певних досягнень психоаналізу в біографістиці можна знайти в «Нудоті». Міркуючи над стратегією свого біографічного дослідження, Рокантен сумнівається, що «історичний фах прихилиє до психоаналізу», і робить вибір на користь розкритикованого Бергсоном підведення особистості під абстрактні категорії: «В нашій науці, – говорить біограф, проект якого скоро завершиться крахом, – ми маємо до діла лише з цільними почуттями, що означені родовими поняттями...»². У «Нарисі теорії емоцій», опублікованому майже одночасно з «Нудотою», Сартр визнав, що емоція гальмує прояснювальну роботу свідомості, чим дав підстави стверджувати, що «в психології емоцій відбувається зустріч Сартра і Фрейда»³. Наприкінці трактату «Буття і ніщо» з'являється дуже важливий підрозділ під назвою «Екзистенційний психоаналіз», однак там ідеться передовсім про недоліки фрейдизму і необхідність переосмислення психоаналізу в екзистенційному ключі. Автор «Буття і ніщо» твердить, що цей варіант психоаналізу ще не знайшов свого Фрейда, «і тільки в деяких особливо вдалих біографіях можна натрапити на передчуття його», а також обіцяє сам «спробувати трохи згодом подати два приклади такого психоаналізу, пов'язані з Флобером і Достоевським»⁴. Найбільше

¹ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 11.

² Сартр Ж.-П. Нудота. – С. 7.

³ Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 39.

⁴ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 779.

потепління у ставленні Сартра до психоаналізу припадає на кінець 1950-х років. Саме тоді писалася «Критика діалектичного розуму», де досвід дитинства є важливим доповненням до марксистського соціально-класового аналізу. Окрім того, тоді ж Сартр на запрошення американського кінорежисера Дж. Хастона написав сценарій для кінофільму про Фрейда¹. Текст не став новим словом в історії психоаналізу, однак, якщо врахувати первинну Сартрову відразу до цього вчення, той факт, що головний герой сценарію вийшов досить симпатичним, є доволі цікавим у контексті історії поглядів його автора.

На концептуальному рівні пом'якшення позиції щодо психоаналізу відобразилося у тому, що в біографії Флобера Сартр замість поняття свідомості почав використовувати поняття *пережитого* (*le vécu*)². Більше того, в передмові до цієї біографії Сартр відверто порівнює себе з психоаналітиком, а свого героя – з особою, котра проходить аналіз. У перших творах і листуванні Флобера Сартрові чується голос невротика, який, монологізуючи навмання на дивані у психоаналітика (йдеться про таку процедуру, як висловлювання пацієнтом вільних асоціацій в ході психоаналітичного сеансу), прохоплюється про якусь таємничу давню рану, біль від якої вдається подолати тільки за допомогою роботи. Як і належить психоаналітику, Сартр з підозрою ставиться до припущення самого Флобера, згідно з яким ця рана мала вроджений характер, натомість пропонує зайнятися пошуками її справжніх причин у ранньому дитинстві майбутнього письменника³. Проте, на відміну від ортодоксальних психоаналітиків, Сартр розглядає такий важливий елемент дитинства Флобера, як його сімейна історія, не лише з метою реконструювати його індивідуальний досвід, а й сполучити цей останній із соціально-історичною реальністю. Більше того, фрейдизм Сартра невдовзі стає фрейдомарксизмом, оскільки мірою розгортання дослідження виявляється, що дитячі переживання Флобера були лише суб'єктивними передумовами його неврозу, тоді як об'єктивне значення цього розладу слід шукати в соціальних та історичних умовах, за яких відбувалося формування письменника⁴.

Згідно із Сартром, як у марксизму, так і у фрейдизму є великий *спільний* недолік – редукціонізм. І психоаналіз, і марксизм зводили

¹ Сартр Ж.-П. Фрейд : Киносценарий / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. Л. Токарева. – Х. : Фолио ; М. : АСТ, 2000.

² Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 369.

³ Сартр Ж.-П. Идиот в семье. Гюстав Флобер с 1821 до 1857 года. – С. 8.

⁴ Андреев А. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 376.

біографію до певних неусувних детермінант (комплексу Едіпа, належності до певної епохи, класу тощо). З точки зору філософської біографістики загалом і безпосередньо у зв'язку з пошуками плідної альтернативи різноманітним формам редуccionізму дуже цінним є запропоноване автором «Ідіота в сім'ї» розуміння людини як *універсального одиначного* (*l'universel singulier*), тобто такого одиначного, яке тоталізується й універсалізується своєю епохою, однак знов її тоталізує, відтворюючи себе в ній як одиначне¹. Запроваджуючи своєрідне «човникове» (вираз Юровської²) сполучення між індивідом і соціумом, одиначним та універсальним, розглядаючи досвід дитинства в єдності з історичним та соціальним контекстом, Сартр намагався уникнути крайнощів психологізму та соціологізму, якими вирізнялися психоаналіз та марксизм. Так, приміром, він стверджував, що такі результати психоаналітичного розгляду постаті Флобера, як виявлення його схильності до онанізму, його самотності, залежності, фемінності та пасивності, є одночасно і проблемами, які не розкривають його особистої, *неповторної* драми дитинства, а потребують подальшого – вже радше марксистського – аналізу, здійсненого з урахуванням його соціального статусу (Флобер як землевласник, який живе за рахунок ренти тощо)³.

5. Регресивно-прогресивний синтез і зародження проектної біографістики

Однак ішлося зовсім не про одне лише доповнення психоаналізу марксизмом або навпаки. Сартр твердить, що для усунення редуccionізму потрібний спеціальний метод, здатний виявити «фундаментальне значення, яке містить у собі проект»⁴. Показати й довести, що життя особистості не зводиться лише до чинників психофізіологічного та соціально-історичного порядку міг, за задумом Сартра, *регресивно-прогресивний метод*, загальнофілософське обґрунтування якого він запропонував ще в «Критиці діалектичного розуму», а демонстрацію його валідності на конкретному біографічному прикладі – у книжці про Флобера. Згідно з Коллінзом, регресивно-прогресивний метод був задуманий Сартром як анти-

¹ Сартр Ж.-П. Идиот в семье. Гюстав Флобер с 1821 до 1857 года. – С. 7.

² Юровская Э. П. Жан-Поль Сартр. Жизнь – философия – творчество. – С. 120.

³ Сартр Ж.-П. Проблемы метода. – С. 176–177.

⁴ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 765.

дот лише від абстракцій нелюдяної марксистської антропології. За словами цього дослідника, «регресивний момент аналізу відкриває історичну специфіку суб'єкта, його вихідні умови, суспільство відповідного часу, а також політичну систему та ідеологію, в яких суб'єкт починає формуватися. На цьому першому кроці в регресивному аналізі ледачий марксист вважає своє завдання виконаним»¹. Однак, гадаємо, сказане Коллінзом природно екстраполюється і на психоаналіз, адже останній, принаймні в біографічних дослідженнях, також нерідко задовольняється аналітичною регресією до певних вихідних механізмів (тільки цього разу не соціально-історичних, а психосексуальних), з яких нібито починалося формування суб'єкта і які наперед визначили майже все його життя. Наприклад, з точки зору Сартра, виводячи ідеї Руссо з комплексу Едіпа, а, скажімо, думки Монтеґ'є – з комплексу неповноцінності, психоаналітики отримують задоволення, яке дорівнює задоволенню живих собак від їх переваги над мертвими левами².

І марксистський, і фрейдистський біографізм, як правило, не передбачають необхідної, за Сартром, *прогресивної* фази дослідження, а саме: пошуків того, як герой, керуючись своєю невід'ємною свободою вибору, інтегрував ці передумови у власний фундаментальний життєвий *проект*. Сартрове поняття проекту має величезне значення для біографістики, особливо в контексті критики таких регресивно-детерміністських підходів, як марксизм і психоаналіз. На відміну від них, Сартрів підхід передбачає, що сенс появи людини у світі розкривається не через соціально-історичні або психофізіологічні передумови індивідуального розвитку, а через самостійне визначення людиною власних цілей, через створення нею оригінального проекту свого життя. Це зовсім не означає заперечення існування детермінант, постульованих марксистами або фрейдистами. Просто завдяки можливості знов і знов переосмислювати своє майбутнє, відмовлятися від одних і створювати нові проекти людина залишається вільною, перефразовуючи відому думку Сартра, навіть у найжорсткіших ланцюгах причинно-наслідкових зв'язків, нав'язаних їй біографічними обставинами. Соціальні або психологічні та будь-які інші надіндивідуальні детермінанти існують, але, за Сартром, вони є «патетичним» або «темним» фатумом, зустрічаючись з яким кожна людина, утім, може і мусить робити власний ви-

¹ Collins D. Sartre as biographer. – P. 27.

² Сартр Ж.-П. Что такое литература? – С. 37–38.

бір і будувати власні проекти¹. Ця діалектика свободи та долі дістала відображення в «екзистенційному психоаналізі» – Сартровій альтернативі фрейдизму, запропонованій у «Бутті і ніщо».

Варто зазначити, що рух від Фрейда (хоча цей рух і не заперечував певного прийняття едіпальної тематики) був одночасно рухом до іншого впливового мислителя – цього разу одного з попередників Сартра в розробленні філософії екзистенціалізму. Як зауважує сучасний американський дослідник, створення екзистенційної альтернативи психоаналізу з подальшим розробленням проектної біографістики та спробою запровадження принципів останньої в біографії Флобера розпочинається з того, що «Сартр протиставляє пояснювальним процедурам Фрейда *verstehende* (охоплюючий) підхід Карла Ясперса. Сартр зазначає, що вся відмінність *verstehen* (яке він перекладає як *comprendre* [включати, розуміти]) Ясперса від *erklären* (яке він перекладає як *expliquer* [пояснювати]) Фрейда в тому, що перше вміщує проект і ситуацію суб'єкта в усіх їх потенціях, тоді як друге унеможливає ці аспекти та концентрується на поясненні причин без огляду на екзистенційні цілі»². Згідно з автором «Буття і ніщо», автентичне розуміння діяльності людини буде можливим лише тоді, коли враховуватиметься, що «...причина, мотив і мета – це три нерозривні складові пориву живої й вільної свідомості, що проектується до своїх можливостей і спричиняє своє визначення цими можливостями»³.

На думку сучасного вітчизняного дослідника, «презумпція розбіжності (або розведення) каузального та телеологічного» є однією з універсальних засад біографістики, і її прийняття «докорінно змінює весь вигляд та хід біографічної реконструкції»⁴. Що ж стосується характерного для всіх стратегій пояснювального типу (і для фрейдизму, і для марксизму) культу каузальної причинності, то він неминуче призводить до того, що будь-який індивідуальний випадок підводиться під певні універсальні закони, внаслідок чого, застерігає Сартр у «Бутті і ніщо», «людина зникає»⁵. Для того, щоб

¹ Муйи Ж.-М. Субъективность и незнание. Парадокс экзистенции : от онтологии к этике / Ж.-М. Муйи // Ж.-П. Сартр в настоящем времени : Автобиографизм в литературе, философии и политике : материалы международной конференции в Санкт-Петербурге, 8–9 июня 2005 года / сост. и пер. с фр. С. Л. Фокина. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2006. – С. 106.

² Wilcocks R. The resurrectionist, or November in Le Havre. – P. 253–254.

³ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 618.

⁴ Вавельский А. Л. Основания биографики / А. Л. Вавельский. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 41.

⁵ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 761.

переконатися у цьому, він пропонує розгорнути «навмання чиясь біографію» і наочно побачити, що там превалюють розповіді про зовнішні події та посилання «на великі пояснювальні кумири нашої доби – спадковість, освіту, середовище, фізіологічну конституцію»¹. Його дуже турбує, зокрема, що, діючи таким чином, психоаналітики редукують багатоаспектну біографію конкретної людини до обмеженого набору інфантильних сексуальних бажань – «так само як хімік перетворює складну речовину на просту комбінацію простих речовин»². Міркуючи у цьому дусі стосовно Декарта, Сартр показує обмеженість усіх спроб звести цю постать чи до історичних умов, за яких вона діяла, чи до якоїсь позаісторичної, вродженої натури. Він вважає, що питання про те, ким був би Декарт, якби знав сучасну фізику, є абсурдним, оскільки така постановка самого питання базується на хибному припущенні буцімто «Декарт мав натуру *a priori* більш або менш обмежену і змінену станом науки своєї доби і що цю грубу натуру можна було б перенести в сучасний період». Однак не меншою хибою було б, за Сартром, і припущення, згідно з яким Декарта повністю сформувала його доба, адже насправді «Декарт є тим, ким він вибрав себе», або ще точніше – «він є абсолютним самовибором на основі світу знань та технік, що їх цей вибір водночас і приймає, і освітлює. Декарт є абсолютною появою за певної абсолютної доби і цілковито незмислений за якоїсь іншої доби, бо він *спричинив свою добу* (курсив наш. – В. М.), роблячи сам себе»³.

Сартр особливо наголошує на тому, що пошуки первісного (фундаментального) проекту або вибору людини є одним з найактуальніших завдань, що стоїть перед будь-яким біографом⁴. Перехід на позиції екзистенційного психоаналізу та проектної біографістики передбачає, на його думку, відмову від низки пояснювальних кліше та стратегій, характерних для фрейдизму, а саме: від ідеї про наявність несвідомих комплексів і, взагалі, від постулату про існування неусвідомленого психічного життя, що нібито ховається за межами свідомості⁵; від зосередження на таких аспектах життєдіяльності, як сновидіння, хибні дії, нав'язливі стани та неврози, що спричиняє ігнорування таких важливих феноменів, як звичайні думки, вдалі

¹ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 759.

² Там само. – С. 757.

³ Там само. – С. 711.

⁴ Там само. – С. 762.

⁵ Там само. – С. 773.

та пристосовані дії, стиль висловлювань тощо ¹. Сартр також закликає позбутися таких характерних рис психоаналізу, як механічна каузальність і спроби встановити загальнозначущі смисли тих чи тих символів ². На його думку, «причини та мотиви мають лише ту вагу, якої їм надає мій проект, тобто вільне створення мети й дії...» ³. (Цікаво порівняти цю тезу з поглядами творців такої альтернативи психоаналізу, як шизоаналіз. Наприклад, в одній зі своїх праць Ж. Дельоз підтримує думку Ф. Гваттарі про те, що симптоми варто розглядати не як прояви чогось, наслідком чого вони є, а як точки відліку, відштовхуючись від яких можна було б змінити ситуацію ⁴.) Сартр упевнений, що в кожному вчинку або жесті особистості, документі або свідченні стосовно її життя символічно передається її фундаментальний проект, який в принципі підлягає розшифруванню. Однак, як вважає один з інтерпретаторів Сартра, «на відміну від фрейдистського несвідомого фундаментальні проекти можуть з часом змінюватися. Відповідно до цього треба змінювати і засоби розшифрування» ⁵. Себто те, що сучасний український дослідник називає «презумпцією каузального плюралізму» ⁶, має бути доповнене «презумпцією телеологічного плюралізму».

6. Універсалізація одиничного: труднощі

Помітно, що поняття проекту, особливо – уявлення, згідно з яким упродовж життя людина може відмовлятися від одних проектів на користь інших, надзвичайно ускладнює біографічну справу. Можливо, кожен новий проект і підлягає розшифруванню (якщо ми знайдемо для цього відповідний засіб), однак сам факт множинності цих проектів і розшифрувань вельми проблематизує їх фінальну інтеграцію в єдиний біографічний наратив. Сартр це відчував. Так, скажімо, в біографії Малларме він говорив про те, що людина не може бути предметом концептуалізації, адже вона сама по

¹ Там само. – С. 779.

² Там само. – С. 777.

³ Там само. – С. 620.

⁴ Делез Ж. Критика і клініка / Ж. Делез ; пер. с фр. О. Е. Волчек и С. Л. Фокина ; послесл. и примеч. С. Л. Фокина. – СПб. : Machina, 2002. – С. 90.

⁵ Колядко В. И. Предисловие / В. И. Колядко // Бытие и ничто : Опыт феноменологической онтологии / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр., предисл., примеч. В. И. Колядко. – М. : Республика, 2004. – С. 15.

⁶ Валуевский А. А. Основания биографики. – С. 41.

собі є парадоксом¹. Однак вихід з цієї колізії чи принаймні сподівання на його знаходження у Сартра все ж таки існує. Йдеться про певну результуючу криву або спіраль, яка утворюється внаслідок взаємодії та взаємокорекції різноманітних надіндивідуальних детермінант та індивідуальних проектів. Саме цією результуючою визначається, за Сартром, хід історії, і саме вона стає об'єктом пріоритетних пошуків у його біографії Флобера².

На думку Ф. Нудельмана, таку саму діалектику тоталізації та індивідуалізації Сартр намагався продемонструвати і своєю особистою інтелектуальною біографією³. Вище ми вже наводили думку цього ж автора про те, що Сартр, бажаючи тоталізувати власну індивідуальність, культивував у себе здатність ставати іншим відповідно до духу часу, але робив це з метою нової індивідуалізації тотального, тобто заради того, щоб стати автором свого часу. Однак у зв'язку з цим нам видається доречним прислухатися до С. Фокіна, який не тільки констатує, що Сартрові це вдалося і він, «як ніхто з сучасників, збігся зі своїм часом», а й звертає увагу на ціну цього успіху: «У випадку з Сартром такою ціною стало зрадництво, постійна зрада самого себе...»⁴ Проте й ціна, яку заплатили герої Сартра за те, що їхні біографії взявся писати такий гнучкий та одночасно сильний автор, теж виявилася досить високою. В якомусь сенсі Сартр застосував щодо них ту саму логіку, від якої застерігав інших у «Бутті і ніщо»: «Бути мертвим – це бути здобиччю для живих»⁵. Як наголошує знавець досвіду Сартра-біографа, анархізм цього апологета свободи та неантисипації «не слід приймати, не згадуючи при цьому про його параноїдальне, вкрай тривожне використання власного методу» й обходячи увагою, що «його пошуки істини недостатньо відокремлені від форм гегемонії»⁶.

Так, скажімо, Л. Андреев зазначає, що, універсалізуючи власну ангажованість, «Сартр явно затягав того чи того з обраних ним письменників у коло ангажованих»⁷. Взявши до уваги думку цього ж автора про те, що сценарій «Фрейд» є «сторінкою не так історіо-

¹ Див.: Муїи Ж.-М. Суб'єктивність и незнание. Парадокс экзистенции : от антологии к этике. – С. 99.

² Див.: Нудельман Ф. Сартр – автор своего времени? – С. 63–64.

³ Там само. – С. 65–67.

⁴ Фокин С. Л. Автопортрет философа на фоне войны : Жан-Поль Сартр и его дневники. – С. 760.

⁵ Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 738.

⁶ Collins D. Sartre as biographer. – P. 200.

⁷ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 247.

графії Зигмунда Фрейда, як історіографії Жана-Поля Сартра»¹, варто з усією серйозністю врахувати, що, намагаючись виразити в останній сцені твору квінтесенцію свого бачення цього героя, Сартр вкладає в уста Фрейду зізнання, що той займався невпинною проекцією на інших власного синівського комплексу². Р. Вілкоккс обстоює принципову автобіографічність Сартрової біографії Флобера, де юний Гюстав є аналогом юного Жана-Поля, тоді як зрілий Флобер – аналогом Сартра у зрілому віці³. В принципі ситуація, коли біограф займається зображенням власного проекту, не суперечить поглядам самого Сартра⁴. Однак виявляється, що «привласнення» ним чужих біографій іноді перетворювалося на порушення іншого важливого положення його філософії. Рішуче виступаючи проти такого типу стосунків, коли кат (цензор, садист) нав'язує жертві (мазохісту) смисл існування, ігноруючи при цьому її власний проект⁵, Сартр сам мимохіть незрідка ставав катом відносно своїх героїв. Так, скажімо, зображуючи життя і творчість Бодлера як граничний приклад мазохістської настанови, тобто абсолютної підпорядкованості особистості значенням, нав'язаним іншими, Сартр і сам поставився до свого героя не без певного роду садизму. Як зазначає Л. Андреев, у Сартровій біографії Бодлера чітко проявляється репресивність його методу: «є ідея, є філософія, вона вже склалася, вона аксіоматична. І немає особливої потреби в додаткових аргументах. Бодлер виступає в ролі героя “Буття і ніщо”...»⁶. Сартр сам відверто і досить брутално спрощує завдання біографа, кажучи, що «*неважко* (курсив наш. – В. М.) описати внутрішній клімат», створений його героєм⁷. Ще один дослідник твердить, що в біографії Жене «філософський дискурс Сартра дуже сильно затіняє біографічний наратив»⁸. У цьому контексті зрозуміло, кого мав на увазі Ж. Деррида, дорікаючи в одній зі своїх праць («Похоронний дзвін», “Glas”, 1974) неназваному «онтофеноменологу», що той у досить садистській формі намагався зафіксувати смисл життя Жене⁹. Згідно з Коллінзом, саме Сартр був одним із об'єктів критики Фуко (коли той наголошував, що всі

¹ Там само. – С. 236.

² Див.: Сартр Ж.-П. Фрейд: Киносценарий. – С. 394–395.

³ Wilcocks R. The resurrectionist, or November in Le Havre. – P. 251.

⁴ Див.: Collins D. Sartre as biographer. – P. 184.

⁵ Див.: Сартр Ж.-П. Буття і ніщо. – С. 120.

⁶ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 127.

⁷ Сартр Ж.-П. Бодлер. – С. 49.

⁸ Skakoon W. S. Romance and Ressentiment : Saint Gene. – P. 270–271.

⁹ Див.: Collins D. Sartre as biographer. – P. 23.

спроби ізолювати особливість індивіда є засобами влади), а також одним з інспіраторів того, що Барт запропонував таку радикальну альтернативу фіксації особистості в жорстких концептуальних рамках, як ідея взагалі відкинути героя біографії на користь «біографіми», тобто випадкового набору біографічних уламків ¹.

Як узагальнення таких фактів і спостережень звучить думка Коллінза про те, що «Сартр гальванізував своїх героїв до концептуальної єдності, грубо перетворюючи свідчення на свої драматичні та спекулятивні структури» ². Досить цінною нам видається також думка цього дослідника, за якою вади біографічного підходу Сартра (так само як і його сильні сторони) великою мірою зумовлені певними преференціями у сприйнятті досвіду філософів-попередників. Згідно з Коллінзом, Сартр не врахував попередження Дильтея про те, що розуміння мусить нетенденційно затримуватися на особливому, на різноманітних емпіричних деталях і відмінностях ³. З другого боку, на біографічну практику Сартра, як вважає Коллінз, надто сильно вплинув Гуссерль, котрий розумів феноменологію як передовсім ейдетичну науку, що передбачає зведення фактів до їх сутності шляхом систематичного усунення різноманітних атрибутів, визнаних акцидентальними: «аналогічним чином біографія для Сартра – це не акумуляція констеляції деталей життя індивіда, а відкриття сутності останнього шляхом зосередження на низці моментів істини» ⁴. В автобіографії Сартр пояснив цю рису ще ранішим і фундаментальнішим впливом: «Платонік мимоволі, я йшов від знань до предмета; ідея видавалася мені реальнішою за річ, бо першою давалася мені до рук і давалася як власне річ. Саме через книги я пізнав світ...» ⁵. Важливо, що йшлося не тільки про самовиправдання шляхом посилення на фундаментальні умови формування особистості в дитинстві (і побічно – на авторитет Платона), а й про визнання серйозної власної вади, адже Сартр називає це ідеалізмом, на який він «змарнував тридцять літ, намагаючись здихатися його» ⁶.

Цілком визнаючи загрози, що їх становить для біографістики цей та будь-який інший ідеалізм (в окресленому вище значенні), ми, однак, маємо підстави стверджувати, що коли йдеться безпосеред-

¹ Collins D. Sartre as biographer. – P. 23.

² Ibid. – P. 200.

³ Ibid. – P. 200.

⁴ Ibid. – P. 13.

⁵ Сартр Ж.-П. Слова. – С. 352–353.

⁶ Там само. – С. 353.

ньо про біографію *філософа*, то певний ідеалізм (попри всю його анти-емпіричність) виявляється досить цінною настановою. Як зазначає Л. Андреев, загалом критикуючи цю рису біографізму Сартра, у випадку з біографією поета у нього «виник *парадокс* (курсив наш. – В. М.): для виконання своєї принципової настанови Сартр зосереджений на індивідуумі, на Шарлі Бодлері – але індивідуум недостатньо представлений ним як індивідуальність. Проте чи можливий великий *поет* (курсив наш. – В. М.) без індивідуальності?!»¹. З другого боку, гадаємо, біографія *філософа* є парадоксом за визначенням, адже філософ – один із найдраматичніших прикладів «антиномії екзистенції та істини», про яку казав приятель Сартра Р. Арон². Будучи неповторною індивідуальністю, філософ своє головне завдання вбачає у подоланні останньої заради досягнення універсальної точки зору. Отже, в біографії філософа Сартрів ейдетизм міг бути природним доповненням його ж культу індивідуального. Від поспішних індивідуалізацій його б стримувало те, що він, як носій філософського універсалізму, прекрасно розумів: філософія, котра, як це було, скажімо, у випадку К'еркегора, має явний біографічний підтекст, постає як своєрідна «антифілософія». Однак Сартр також гостро усвідомлював, що філософський універсалізм почувається досить комфортно, лише доки філософія не звертає увагу на того, хто філософує. Щойно філософія (зокрема й феноменологія) звертається до такого феномена, як людина, видозмінюється сама філософія³. Тому як один з найзатятіших захисників інтересів людської індивідуальності Сартр наголошував, що філософія немислима без подібної «антифілософії», більш того – він вважав, що філософ обов'язково мусить стати подібним «антифілософом», тобто біографом⁴.

На жаль, Сартр не залишив нам прикладів розгорнутого застосування цього універсально-одиничного підходу на власне історико-філософському матеріалі. Однак на те, що практично зберегти баланс між універсальним та індивідуальним значно складніше, ніж його проголосити, вказує і той факт, що біографічні розшуки, здійснені Сартром, критикуються не тільки за нав'язливий філософський універсалізм, що репресує творчу індивідуальність героя-

¹ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 128.

² Арон Р. Вступ до філософії історії. Есе про межі історичної об'єктивності / Р. Арон ; пер. з фр., післям. і прим. О. Йосипенко, С. Йосипенка. – К. : Український центр духовної культури, 2005. – С. 430.

³ Андреев Л. Г. Жан-Поль Сартр. Свободное сознание и XX век. – С. 56.

⁴ Collins D. Sartre as biographer. – P. 15–16.

митця, а й з прямо протилежних позицій. Біографії Сартра нерідко критикують за те, що вони «не відповідають очікуванням, породженим більш конвенційними прикладами цього жанру»¹ і видаються ближчими до витворів мистецтва. Автор російського перекладу «Ідіота в сім'ї» помітив, скажімо, що хронологія біографічного роману в цій книжці постійно руйнується наукоподібними «регресивними аналізами» і, попри всі претензії Сартра на методологічну строгість, у його роботі немає «ані університетської тезовості, ані єдиного методу, ані однорідності стилю. Письмо має гібридний характер: ані романічне, ані наукове... Смысл втрачає свій диктат... Перемагає антитеоретик, оповідач»².

Це цілком узгоджується з позицією самого Сартра, котрий хотів би, щоб читач «Ідіота в сім'ї» сприймав його як роман, але при цьому не розлучався з думкою, що це правдивий роман³, тоді як, з точки зору академічних стандартів письма, таке балансування між романом і строгим дослідженням спричинює зрозумілу настороженість. Однак, на нашу думку, і цей аспект біографістики Сартра може знайти свою легітимацію, причому, хай як це дивно, легітимацію методологічного характеру. Так, наука та суто науковий підхід до біографії потребують порядку, чіткого логічного розгортання, тоді як зображення життя людини, навпаки, змушує «відтворювати певну невпорядкованість, яка конститує життя, яка робить життя впізнавано людським»⁴. Але це зовсім не фатально. Витончений натяк на це, як нам здається, бачимо в одній з останніх сцен «Нудоти», коли Рокантен нарешті знаходить дещо, що допомагає йому вийти з тяжкого стану, в якому він перебуває впродовж усього роману. Від регулярних і нестерпних приступів нудоти його рятує пісня у виконанні джазової співачки⁵. На думку одного з сучасних дослідників, «джазова мелодія підкидає Рокантену майбутню художню модель»⁶. Цей же дослідник вважає, що взаємодія автора пісні та співачки в «Нудоті» «заповідає взаємодію письменника та читача, як вона окреслена Сартром у "Що таке література?". Так само, як спі-

¹ Collins D. Sartre as biographer. – P. 21.

² Плеханов Е. От переводчика / Е. Плеханов // Идиот в семье. Гюстав Флобер с 1821 до 1857 года / Ж.-П. Сартр ; пер. с фр. Е. Плеханова. – СПб. : Алетейя, 1998. – С. 5.

³ Там само. – С. 6.

⁴ Freadman R. Threads of life : autobiography and the will / R. Freadman. – Chicago and London : The University of Chicago Press, 2001. – P. 145.

⁵ Сартр Ж.-П. Нудота. – С. 177–178.

⁶ Van den Hoven A. "Nausea" : Plunging below the surface / A. van den Hoven // Sartre alive / ed. by R. Aronson, A. van den Hoven. – Detroit : Wayne State University, 1991. – P. 238–239.

вачка потрібна композитору для того, щоб музика могла бути виконана та сприйнята, так само і читач є необхідним доповненням до письменника»¹. Однак, з нашої точки зору, ця інтерпретація залишає поза увагою той факт, що у Сартра йдеться не про композитора та виконавця взагалі, а про композитора та виконавця *джазової* пісні. На відміну від інших форм музичного мистецтва, джаз зобов'язує виконавця не так відтворювати готову композицію, як створювати власну імпровізацію на задану композитором тему. Як джаз – це варіації виконавця на тему композитора, так і біографія – це варіація біографа на тему героя. В обох жанрах варіацій може і має бути багато: головне, щоб кожне нове прочитання було цікавим і по-новому розкривало обрану тему. Якщо порівняти гармонійний каркас «теми» з різноманітними детермінантами життя індивіда, а мелодію – з його власним проектом, тоді біографічний наратив виявиться однією з їх можливих джазових інтерпретацій, для якої оригінальна тема є вихідним матеріалом, а форма її подачі (зокрема послідовність компонентів та їх ритміка) – творчим доробком біографа-виконавця. Звісно, це досить сміливе порівняння, проте, гадаємо, воно суголосне тезі одного з класиків і провідних методологів біографічного письма ХХ ст. Л. Еделя, котрий стверджував, що «біограф – оповідач історії, якому не дозволено вигадувати власні факти, але дозволено вигадувати власну форму»².

¹ Ibid. – P. 239.

² Edel L. The figure under the carpet / L. Edel // Telling lives : The biographer's art / ed. by M. Pachter. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 1981. – P. 20.